

АНАЛІЗ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ НАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ «СУБ'ЄКТ» ТА «СУБ'ЄКТНІСТЬ»

ANALYSIS OF SATISFACTION AND CONTENT OF SCIENTIFIC CATEGORIES "SUBJECT" AND "AGENCY"

Стаття присвячена аналізу актуальної психолого-педагогічної проблеми суб'єкта та суб'єктності фахівців та їх формування під час навчання в закладах вищої освіти. Визначено, що розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх фахівців та майбутніх офіцерів Збройних сил України, зокрема під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах, є провідним чинником покращення системи військової освіти з урахуванням завдань, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі.

З'ясовано, що одним із визначальних завдань вищої військової освіти є створення умов опанування курсантами – майбутніми офіцерами особистісних та професійних сенсів, цінностей, цілей, змісту, способів та засобів свого розвитку спочатку як суб'єктів навчальної діяльності, а потім і як суб'єктів військово-професійної діяльності – офіцерів Збройних сил України. Узагальнено думки науковців щодо категорій «суб'єкт» та «суб'єктність» із філософського, психологічного та педагогічного поглядів.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, професійна суб'єктність, майбутній офіцер, навчально-виховний процес, вищий військово-навчальний заклад.

Стаття посвячена аналізу актуальної психолого-педагогічної проблеми суб'єкта і суб'єктності спеціалістів і їх формування в час навчання в закладах вищої освіти. Визначено, що розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх спеціалістів і майбутніх офіцерів Збройних сил України, зокрема під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах, є провідним чинником покращення системи військової освіти з урахуванням завдань, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі. Установлено, що однією з основних задач вищої військово-навчальної освіти є створення умов опанування курсантами – майбутніми офіцерами особистісних та професійних сенсів, цінностей, цілей, змісту, способів та засобів свого розвитку спочатку як суб'єктів навчальної діяльності, а потім і як суб'єктів військово-професійної діяльності – офіцерів Збройних сил України. Узагальнено думки науковців щодо категорій «суб'єкт» та «суб'єктність» із філософського, психологічного та педагогічного поглядів.

звання являється створення умов освоєння курсантами – майбутніми офіцерами особистісних і професійних сенсів, цінностей, цілей, змісту, способів і засобів свого розвитку спочатку як суб'єктів навчальної діяльності, а потім і як суб'єктів військово-професійної діяльності – офіцерів Збройних сил України. Узагальнено думки науковців щодо категорій «суб'єкт» і «суб'єктність» з філософської, психологічної і педагогічної точок зору.

Ключевые слова: субъект, субъектность, профессиональная субъектность, будущий офицер, учебно-воспитательный процесс, высшее военное учебное заведение.

The article is devoted to the analysis of the actual psychological and pedagogical problem of the subject and the subjectivity of specialists and their formation during studying in institutions of higher education. It is determined that the development of the subject potential of future specialists and future officers of the Armed Forces of Ukraine, in particular during their training in higher military educational institutions, is a leading factor in improving the system of military education, taking into account the tasks facing the Armed Forces of Ukraine at the present stage. It is established that one of the main tasks of higher military education is to create conditions for mastering cadets – future officers of personal and professional sense, values, goals, content, ways and means of their development, first as subjects of educational activity, and then subjects of military-professional activity as officers of the Armed Forces of Ukraine. A generalization of the views of scholars on the category "subject" and "subject" from the philosophical, psychological and pedagogical points of view is made.

Key words: subject, subjectivity, professional subjectivity, future officer, educational process, higher military educational institution.

УДК 377:159

Капінус О.С.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Тенденції розвитку системи освіти провідних країн світу відзначаються методологічними, теоретичними та практичними пошуками сучасної освітньої парадигми, яка відповідала б ціннісним імперативам освіти, що стає провідною формою розвитку людини й суспільства. З огляду на актуальні в умовах сьогодення потреби українського суспільства в безпеці, забезпеченні територіальної цілісності та недоторканості країни, особливої ваги набуває вирішення питання підвищення потенціалу Збройних сил України щодо протидії зовнішнім загрозам у воєнній сфері.

У зв'язку із цим усвідомлення значущості військово-професійної освіти дозволяє розглядати розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх офіцерів Збройних сил України під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах як провід-

ний чинник покращення системи військової освіти. Завдання, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі, підвищують вимоги як до офіцера, так і до системи військової освіти, що актуалізує проблему формування професійної суб'єктної активності майбутніх офіцерів – особливої, інтегральної, професійно важливої якості, що визначає їхні життєві та професійні перспективи як суб'єктів військово-професійної діяльності.

З метою всебічного розгляду проблеми формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України необхідно насамперед уточнити поняття «суб'єкт» та «суб'єктність» стосовно курсанта вищого військового навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема суб'єкта та суб'єктності в науковому дискурсі досліджується в таких аспектах: історико-філософське розуміння суб'єкта (В. Лекторський,

А. Лосєв, М. Мамардашвілі, К. Сергєєв, В. Соколов та ін.), загальнофілософські та соціально-філософські дослідження проблеми суб'єкта (В. Акулов, В. Барулін, С. Батенін, Г. Водолазов, К. Момджян та ін.); психологічні аспекти проблеми суб'єктності людини (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Брушлинський, Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Петровський, С. Рубінштейн, В. Слободчиков та ін.).

У педагогіці досліджуються суб'єктність як якісна ознака активних учасників навчального процесу (К. Абульханова-Славська, О. Волкова, В. Давидов, А. Осницький, В. Петровський, В. Слободчиков та ін.), педагог та учень як суб'єкти в педагогічному діалозі (В. Горшкова, О. Дубасюк, В. Ягупов), методи та засоби формування суб'єктності (Г. Аксьонова, А. Бекирова й ін.), людина як суб'єкт (В. Агапов, В. Ведіняпіна, О. Іващенко й ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Специфічні особливості професії офіцера Збройних сил України зумовлюють необхідність його суб'єктного внеску в якісну зміну об'єкта діяльності, гнучкість мислення, поведінки, вираженість в ухваленні рішень, здатність усвідомлено брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності. Однак сформована система освіти майбутніх офіцерів Збройних сил України у вищих військових навчальних закладах, педагогічні вимоги та ставлення до курсантів із боку професорсько-викладацького складу та командирів підрозділів не повною мірою відповідають цілям підготовки офіцерів як особливої професійної групи.

Мета статті. Зробити теоретичний аналіз сутності та змісту наукових категорій «суб'єкт» та «суб'єктність» із філософського, психологічного та педагогічного поглядів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному науковому дискурсі наявна ціла низка різних підходів до визначення понять «суб'єкт» та «суб'єктність». Уперше поняття «суб'єкт», яке традиційно вважається одним із провідних в історії філософської думки, відображено у філософсько-педагогічних поглядах мислителів Стародавньої Греції, Риму та Стародавнього Сходу.

Аналіз розвитку цієї категорії, яка пріоритетно та відповідно до історичної послідовності належить до філософських, доводить достатню увагу науковців до причин її появи й актуалізації. На думку В. Татенка [1], перший ґрунтовний аналіз історії походження дефініції «суб'єкт» зробив М. Хайдеггер, який зазначав, що у стародавніх греків на позначення існуючого як того, що лежить перед нами, вживався термін «субстанція», який співвідносився із предметом. Надалі термін «суб'єкт» розвивається в роботах мислителів Стародавнього Риму.

Родоначалником близького до сучасного розуміння поняття «суб'єкт» у філософії був Р. Декарт,

який розглядав його з дуалістичних позицій як складне явище, що складається з душі і тіла, душа (мислення, свідомість) виконує функції пізнання об'єкта, який протиставлений суб'єкту не в сенсі їхньої суперечності, а «тільки як дві крайні сторони пізнавального відношення, одним з яких є душа, Я, мислення» [2, с. 83].

Погляди, близькі до ідей суб'єктного підходу, розвинулися в німецькій класичній філософії (Г. Гегель, І. Кант, Й.Г. Фіхте, Л. Фейєрбах). Відповідно до теорії пізнання І. Канта, суб'єкт являє собою певну пасивну істоту, що лише сприймає світ і ззовні набуває здатності його пізнання. Водночас суб'єкт у трактуванні І. Канта виявляється автономним, активно діючим початком і законодавцем своєї теоретичної і практичної діяльності.

Зазначені філософські течії, попри відмінності, на думку В. Татенка, мають точки дотику: по-перше, пріоритет колективного, громадського, соборного; по-друге, близькість позицій у вирішенні питання про критерії пізнання світу: «в одному випадку це – практика, а в іншому – життєвий досвід безпосереднього переживання людиною свого буття, з якого ніяк не можна виключати практику, і навпаки» [1, с. 87].

Отже, узагальнюючи філософські погляди на категорію суб'єкта, констатуємо, що у філософії ідея суб'єкта – це й ідея про постійний рух, перетворення, саморозвиток суб'єктності. Філософські ідеї послужили важливими відправними точками для вивчення дефініцій «суб'єкт» та «суб'єктність» у психології та педагогіці.

На думку Р. Нємова, суб'єкт у психології представлений трьома складниками: 1) людина як суб'єкт діяльності, що виявляє активність щодо навколишнього світу (об'єкт її діяльності); 2) людина як суб'єкт впливу на іншу людину, що розглядається як об'єкт впливу; 3) суб'єктивне (внутрішній світ людини) на противагу об'єктивному (зовнішній світ) [3, с. 244].

Розвиваючи філософські теорії, у психології категорія суб'єкта вперше використовується Д. Узнадзе в контексті теорії настанови. Суб'єкт у концепції Д. Узнадзе може бути охарактеризований як цілісний, майже тотожний особистості. Однією з головних характеристик суб'єкта автор вважає цілісність, яку він пов'язує з настановою. Настанова, згідно з Д. Узнадзе, – це «стан суб'єкта, модус його існування» [4, с. 279].

Становлення «суб'єкта» як психологічної категорії відбувається після сформулюваних С. Рубінштейном основних методологічних принципів суб'єктно-діяльного підходу. Аналіз вивчення суб'єктної природи людини спирається на постулат про єдність свідомості і діяльності, оскільки саме суб'єкт здійснює зв'язок свідомості та діяльності. Розглядаючи діяльність як прояв суб'єкта, С. Рубінштейн стверджує, що саме суб'єкт у про-

цесі життєдіяльності з урахуванням конкретних обставин виробляє спосіб з'єднання своїх бажань, мотивів зі здібностями згідно зі своїм характером [5; 6]. Отже, суб'єкт розглядається науковцем як джерело причинності буття, оскільки саме він, завдяки внутрішнім психічним умовам, визначає і спрямовує свою діяльність у реальному житті.

Проведений А. Брушлинським аналіз проблеми суб'єкта дозволяє дійти висновку, що індивід стає суб'єктом у процесі нескінченного розмаїття взаємозв'язків між людиною і суспільством. Соціальність не зводиться до впливу оточення на індивіда. Необхідне врахування впливу не тільки суспільства на індивіда, але й індивіда на суспільство, членом якого він завжди є. Суб'єкт – це не психіка людини, а людина, що має психіку, не ті чи інші психічні властивості, види активності тощо, а сама людина – та, що діє, спілкується тощо. Наприклад, мислення не є функцією мови, системи знаків тощо, воно є однією з якостей саме суб'єкта, що застосовує мову та знаки під час пізнавальної діяльності. У процесі мислення людина безперервно взаємодіє не зі знаками, словами, поняттями, сенсами, значеннями як такими, а саме з об'єктом, зміст якого виражається в словах, поняттях, знаках тощо. Це теоретична діяльність, що завжди єдина із практичною, а не знакова і не мовна. Знакова діяльність була б можлива лише в комп'ютера, оскільки він оперує знаками, але він не є суб'єктом, тому його функціонування не є діяльністю [7].

Б. Ананьєв розглядає «суб'єкт» як певний етап розвитку людини, пов'язаний із формуванням психічних властивостей у процесі діяльності, а певні властивості індивіда й особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності, утворюють структуру людини як суб'єкта конкретної діяльності. Поняття «діяльність» науковець визначає як «форму існування суб'єкта» [8, с. 240]. Але поруч із діяльністю є суспільні відношення, які до неї не зводяться. Саме цим зумовлена головна відмінність суб'єкта діяльності від особистості: суб'єкт «характеризується через сукупність діяльностей і ступінь їхньої продуктивності», а особистість – «через сукупність суспільних відношень і зумовлену ними позицію в суспільстві» [8, с. 247].

Наступний етап розвитку суб'єктної парадигми в психології пов'язаний із науковим доробком К. Абульханової-Славської. Автор розвиває ідеї С. Рубінштейна й обґрунтовує об'єктивність психічного, акцентує увагу на положенні про те, що саме індивід повинен розглядатися як суб'єкт психічної діяльності [2, с. 186].

Суб'єктом, на думку К. Абульханової-Славської, є особистість з її здатністю і потребою йти назустріч проблемам, породженим принциповими суперечностями особистості і суспільства, і вирішувати їх, що і робить особистість суб'єктом. Катего-

рію «суб'єкт» автор визначає як «<...> здатність бути причиною перетворення дійсності» [9, с. 4–5].

Актуальним із погляду подальшого розвитку дефініції «суб'єкт» є аналіз напрацювань В. Татенка, який запропонував концепцію суб'єктної психології, що близька до напрямів розвитку поглядів школи С. Рубінштейна. У трактуванні В. Татенка, суб'єкт – це «<...> істота, яка самоінтегрується за «висхідною» навколо своєї сутності, самостійно, вільно і творчо здійснює свою життєдіяльність, розвивається в цій якості протягом усього життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських утворень» [1, с. 185].

Д. Леонт'єв акцентує увагу на функціональній сутності суб'єкта і зазначає, що суб'єкт немає субстанціональної природи, а є функціональним утворенням [10]. На думку автора, коректне вживання поняття «суб'єкт» обов'язково передбачає граматичний додаток «суб'єкт чого», тому що він визначає позицію людини в певному відношенні, в якому обов'язково є об'єкт. Людина як суб'єкт виступає не інакше як будучи включеною в конкретну діяльність, у різних видах діяльності будуть розкриватися різні сторони і властивості людини як суб'єкта. Функціональний термін «суб'єкт» цим відрізняється від таких термінів, як «індивід», «особистість», «індивідуальність», і не може мислитися інакше як суб'єкт діяльності чи іншого активного ставлення.

На думку Д. Леонт'єва, справжньою психологічною проблемою є не стільки проблема суб'єкта, скільки проблема суб'єктності «як мінливої в часі актуальної міри активного впливу на зовнішні і внутрішні процеси» [10, с. 147].

В. Татенко, розробляючи континуально-генетичну концепцію суб'єкта, визначає суб'єкт як реально існуюче утворення на всьому протязі розвитку людини. Він зазначає, що необхідно говорити не про появу суб'єктності в якомусь віці, а про генетичні рівні й етапи суб'єктності. На кожному етапі онтогенезу індивід виступає як цілісний суб'єкт психічної активності певного рівня розвитку (спочатку несвідомого, а потім все більш усвідомленого). Суб'єкт завжди перебуває в стані саморозвитку, самовдосконалення. Автор виділяє інтуїції суб'єктного ядра – рушійні сили розвитку людини як суб'єкта, із притаманними їм механізмами психічної активності і панівними психічними функціями (наприклад, для новонародженого – увага, для дітей раннього віку – пам'ять, для підлітків – мова) [1].

У результаті узагальнення різних підходів науковців до розуміння суб'єкта в нашому дослідженні ми будемо виходити з таких положень:

1. У наявному науковому психолого-педагогічному дискурсі суб'єкт визначається як людина на вищому рівні активності, цілісності, інтегратив-

ності, автономності, що здатна до самостійного визначення способу самоорганізації та саморегуляції. Суб'єкт виконує три ключові функції: когнітивну (розуміння), комунікативну (забезпечення суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин взаємодії), регулятивну (контроль поведінки). Збереження і розвиток суб'єктності забезпечується поєднанням когнітивних та мотиваційно-особистісних ресурсів, яке є винятково індивідуальним.

2. Суб'єкт передбачає сприйняття себе у світі й усвідомлення його багатомірності, ціннісних протиставлень і обмежень, самовизначення в ньому та слідування власному вибору.

3. Суб'єктність як атрибут суб'єкта виявляється в здатності останнього бути причиною власної активності, що проявляється в самосвідомості, самопізнанні, самовідношенні, які спираються на рефлексивну позицію й оцінку своїх здібностей життєдіяльності, передбачають постійний саморозвиток і примноження своїх можливостей в умовах, що змінюються. Іншим проявом суб'єктності є здатність визначати сенси, цілі, ставити і вирішувати завдання активної адаптації, вибудовувати і творчо породжувати відповідно до цього нові адаптивні стратегії поведінки.

4. Суб'єкт проявляється найбільш яскраво в ситуаціях виклику його здатності бути причиною власної активності, адекватно сприймати реальність, транслювати її у своїй поведінці та діяльності, насамперед у важких ситуаціях і ситуаціях, пов'язаних із прагненнями до досягнень, де вимоги до системи потенційних можливостей і здібностей людини є найбільш високими.

Що стосується курсанта – майбутнього офіцера, то категорію «суб'єкт» ми вживаємо в значенні носія предметної та практичної активності, пізнання, здатного здійснювати зміни як в собі, так і в інших. Суб'єкт (майбутній офіцер) – це особистість, що самостверджується, самореалізується в навчально-виховному процесі вищого військового навчального закладу, має здатність до ефективної саморегуляції своєї діяльності та вчинків.

Під час співвіднесення й аналізу понять «суб'єкт» і «суб'єктність», їхнього значення в контексті нашої роботи варто зазначити, що далеко не всі дослідники однаково розуміють ці поняття, а диференціація понять «суб'єкт» і «суб'єктність» пов'язана з відмінністю поглядів на їхню детермінованість. Зокрема, суб'єкт діяльності виявляється в зовнішньо визначених умовах та зовнішньо контрольований, суб'єктність має внутрішню причинність.

У баченні О. Волкової суб'єктність представлено через категорію «відношення», що передбачає ставлення до себе як до діяча [11, с. 5].

Н. Александрова під час дослідження особливості суб'єктності на пізніх етапах онтогенезу центральним поняттям визначає «суб'єкт життєдіяль-

ності». На її думку, необхідними ознаками суб'єкта життєдіяльності є здатність ставити й вирішувати завдання активної адаптації до умов життя, здатність самовдосконалюватися в процесі цієї адаптації, а суб'єктність є особистісною властивістю й визначається «характеристиками її самосвідомості: переживаннями ідентичності, збереженням функцій контролю, стійкістю й варіативністю Я-образа, рівнем самоприйняття, інтернальним типом локалізації контролю» [12, с. 17].

Здійснена О. Осницьким спроба операційного обґрунтування терміна «суб'єктність» у межах дослідження організації людиною власної активності дозволили науковцю визначити суб'єктність як здатність до прояву суб'єктної активності, здатність проектувати, ініціювати, реалізовувати й регулювати активність. «В основі суб'єктності лежить система свідомої регуляції людиною своєї активності: її здатності ініціювати, організовувати, а потім і реалізовувати задумане» [13, с. 316].

О. Конопкін, досліджуючи проблему критеріїв суб'єктності, зазначає, що базовою сутнісною ознакою людини як суб'єкта свого буття є її здатність до цілеспрямованої активності, її ініціації, побудови й управління. На думку автора, саме здатність до свідомої саморегуляції є психологічним критерієм людини як суб'єкта [14].

Узагальнення наявних у філософії, психології та педагогіці поглядів на питання суб'єктності дозволяє виокремити такі підходи до сучасного розуміння поняття «суб'єктність»:

– суб'єктність – це вища форма регуляції поведінки людини як соціальної істоти, активний прояв її здібностей та діяльнісного ставлення до навколишньої дійсності, яка виступає для неї об'єктом прагнень до перетворення (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, В. Петровський, А. Осницький та ін.);

– суб'єктність – це якість особистості, основу якої становить ставлення людини до себе як до діяча, джерела продуктивної діяльності, що відображає розуміння власної здатності до значущих перетворень у навколишньому світі, речах, інших людях, самому собі (О. Волкова, С. Дерябо й ін.);

– суб'єктність як центральне утворення суб'єктивності людини, як додавання до процесу пізнання та діяльності конкретної людини суб'єктивного (на відміну від об'єктивного) відображення її індивідуальних особливостей під час вирішення проблем, у проектуванні, побудові та реалізації активності щодо перетворення дійсності, а також в інтерпретації результатів діяльності (Е. Ісаєв, В. Слободчиков та ін.);

– суб'єктність як спосіб та важлива передумова особистісно-професійного розвитку людини, високий рівень якого співвідноситься з позитивною Я-концепцією особистості, професійною зрілістю,

відповідальним ставленням до діяльності та її результатів, активністю самореалізації в професії (І. Сиромятников, В. Ягупов та ін.);

– суб'єктність як інтегральна якість особистості, яка розвивається та реалізується в просторі професійної діяльності завдяки внутрішньо детермінованій конструктивно-перетворюючої активності (А. Деркач, В. Ченгаєв та ін.).

Висновки. Отже, у результаті аналізу наукових праць ми визначили, що головна ознака суб'єктності полягає в усвідомленні себе джерелом та початком дії та діяльності, у готовності людини виходити за межі власного буття, ухвалювати творчі рішення в нетипових життєвих ситуаціях, у співробітництві та відкритості до нового досвіду, варіативності у виборі стратегій поведінки, здатності передбачати наслідки своїх дій у повсякденному житті та професійній діяльності, у саморегуляції особистості та рефлексії.

Суб'єктність розглядаємо як інтегративну якість особистості та передумову особистісно-професійного розвитку людини, високий рівень якого співвідноситься з позитивною Я-концепцією особистості, професійною зрілістю, відповідальним ставленням до діяльності та її результатів, активністю самореалізації в професії, готовністю та здатністю активно, самостійно та творчо діяти в нетипових умовах.

Подальші перспективи дослідження полягають у розробленні методики формування та розвитку професійної суб'єктності в майбутніх офіцерів на всіх етапах їхнього професійного становлення як професіоналів і особистостей.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Татенко В. Психология в субъектном измерении. К.: Просвіта, 1996. 404 с.
2. Абульханова-Славская К. О субъекте психической деятельности. М.: Наука, 1973.
3. Немов Р. Психология: словарь-справочник. М., 2010. 352 с.
4. Узнадзе Д. бщая психология. СПб.: Питер, 2004. 413 с.
5. Рубинштейн С. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
6. Рубинштейн С. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2005. 713 с.
7. Брушлинский А. Проблемы психологии субъекта. М.: Институт психологии РАН, 1994. 109 с.
8. Ананьев Б. Психологическая структура человека как субъекта. Человек и общество. 1967. № 2. С. 235–249.
9. Абульханова К. Принцип субъекта в отечественной психологии. *Психология: журнал Высшей школы экономики*. 2005. № 4. С. 3–22.
10. Леонтьев Д. Что дает психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности. *Эпистемология и философия науки*. 2010. № 3. С. 136–153.
11. Волкова Е. Субъектность педагога: теория и практика. М.: ИПРАН, 1998. 402 с.
12. Александрова Н. Субъектность на поздних этапах онтогенеза. Нижний Новгород: НГЦ, 2000.
13. Осницкий А. Деятельностное и личностное в проявлениях субъекта. Субъектный подход в психологии. М.: Институт психологи РАН, 2009. 314–324 с.
14. Конопкин О. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности. *Вопросы психологии*. 2008. № 3. С. 22–34.